

SVEND GISSEL: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelsehistorie. Landbohistoriske skrifter 3. Landbohistorisk Selskab. København 1968. 444 s. 50,00 (35,00) kr.

Førstebibliotekar ved Det kgl. Bibliotek Svend Gissels disputats¹ føjer sig smukt til den række af doktorafhandlinger med landbohistorisk emne, som indledtes med Fridlev Skrubbeltang: *Husmand og inderste* (1940) og fortsattes med bl. a. Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770* (1941), H. H. Fussing: *Herremand og fæstebonde* (1942), Ole Widding: *Markfællesskab og landskifte* (1949), Poul Meyer: *Danske bylag* (1949) og Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård* (1957) – for blot at nævne de vigtigste i nærværende sammenhæng. Fussings arbejde er det, der tematisk står Gissels nærmest og derfor har haft størst direkte betydning for hans bog. Derudover knytter han sig især til Svend Aakjærs og mere specielt til C.A. Christensens studier. Forf. vedgår endvidere på smukkeste måde arv og gæld til Astrid Friis' undersøgelser af dansk politisk historie i 16. årh. (s. 18); men af betydning er også resultater, som i nyere tid er fremlagt af C. Rise Hansen, Poul Rasmussen og Axel Steensberg, og i ældre tid af Thomas B. Bang, Kr. Erslev, J. A. Fridericia, Henrik Pedersen og Johs. Steenstrup. Endnu flere navne kunne nævnes, og i hvert fald Erik Arups må ikke glemmes i denne forbindelse. Arups betoning af befolkningens arbejde som et hovedtema i historien har vundet genklang i vide kredse af danske historikere.

Der var således smukke traditioner at bygge på, da en kreds af »yngre historikere og sprogvidenskabsmænd« i 1952 stiftede Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie (fra 1968 Landbohistorisk Selskab) og indledte den stadig fortsatte publikationsvirksomhed. Svend Gissel, som nu er selskabets formand og i de senere år har helliget sig forskning indenfor rammerne af det nordiske ødegårdsprojekt, har i selskabets serier udgivet *Sjællands stifts landebog 1567* (1956), *Jacob Ulfeldts jordebog 1588* (1964) og i *Bol og by* bd. 5 (1964) fremlagt studier over »Bol og by på Selsø« og »Sjællands gamle kornmål«.

Disputatsen er som Gissels tidligere arbejder præget af stor omhu og respekt for nuancer. Der er krydshenvisninger, gentagelser og en særdeles udførlig dokumentation. Det kan af og til virke rigelig omstændeligt på læseren, men de forskere, der arbejder videre med emnet, vil nok vide at skønne på det. Foruden kataloger i selve fremstillingen (skyld-sætningen i de enkelte herreder på Sjælland-Møn, s. 177–96 og oversigten over skov og ris i de 379 sjællandske og mønske landsogne, der eksis-

¹ Nærværende dobbeltanmeldelse gengiver i omarbejdet form, og i omvendt rækkefølge, de officielle oppositioner ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 28. november 1968.

sterede 1567, s. 218–31) er der 4 egentlige bilag: 1) Niels Kaas' mageskiftetaxt (s. 315), 2) Skyld, udsæd og eng på Sjælland-Møn (s. 316–70), 3) Plove og decimanter på Sjælland-Møn (s. 371) og 4) Sammenligning af udsædsangivelser/arealangivelser fra tiden ca. 1560–1690 (s. 372–76). Bibliografien er som man kunne vente fortræffelig, men dog ikke hævet over fejl – se den sælsomme titel på en af Hugo Matthiessens bøger – og dens opsætning forekommer mig unødvendigt pladskrævende. En oversigt over de benyttede arkivalier og manuskripter mangler derimod, hvilket er så meget mere beklageligt som forf.s benyttelse af utrykte kilder på ingen måde indskrænker sig til mageskiftebesigtigelserne – »der foreløbig kun foreligger i manuskript i Rigsarkivet«, som forf. siger (s.299) – men også omfatter andre arkivfonds og manuskriptsamlinger i ind- og udland (se f.eks. s. 24, 29, 34 n. 94, 37 n. 112, 43 n. 28, 144 n. 6, 160 n. 81, 165 n. 112, 204 n. 71 og 315). Person- og stednavneregistre yder god hjælp og er rimeligt forenkede ved at bondenavne ikke er medtaget, men må søges ved hjælp af stednavnet, hvorimod rimeligheden af at udelade forfattere efter ca. 1800 nok kan diskuteres. Endelig findes der noget i dansk historisk litteratur så sjældent som et sagregister, der dog som forf. selv erkender »er blevet temmelig summarisk«. Det må man ubetinget give ham ret i. Det er en let sag at supplere rækken af stikord uden at blive pedantisk og, hvad der er mere betænkeligt, sidehenvisningerne ved de medtagne stikord.

På mindre end en side ridser Svend Gissel indledningsvis sin problemstilling op. Udgangspunktet var tvivl m. h. t. Fussings, Aakjærs og C. A. Christensens syn på forholdet mellem udsæd og landgilde, men i første omgang forekom spørgsmålet forf. uløseligt. Fordybelsen i Sjællands stifts landebog 1567 gav imidlertid en begyndende forståelse af herlighedsydelsernes selvstændige beregning, og herefter blev også den anden hovedkilde, mageskiftebesigtigelserne, mere givende. De vundne resultater m. h. t. gæsteriets forhold til hartkornslandgilden støttedes af Poul Rasmussens konklusioner på grundlag af jysk materiale, og for udsædens vedkommende blev forf. klar over rotationens afgørende betydning. Herefter kunne en række spørgsmål formuleres: Hvad var den i forholdet til udsæden relevante landgilde – og omvendt? Hvorledes var baggrunden for herlighedsydelse? Er der mulighed for at fastslå et eller flere bestemte forhold mellem udsæd og landgilde? Viser landgilden et logisk forhold til de middelalderlige jordværdier? Fik eventuelle svingninger i det dyrkede areal i tiden 1300–1700 konsekvenser for landgilden? Hvorledes var udsædens og landgildens forhold til høstudbyttet? Kan Sjælland inddeles i bygder, og kan der påvises nogen forbindelse mellem sådanne og svingningerne i landgilden? Kun ét af disse spørgsmål, det vigtige om udsædens og landgildens forhold til høstudbyttet, har forf. måttet lade stå ubesvaret, fordi hans kilder har manglet tilfredsstillende oplysninger herom.

Geografisk er afhandlingen begrænset til at omfatte Sjælland-Møn, og kronologisk ligger dens tyngdepunkt i Frederik II's regeringstid. Forf. har »søgt klarhed ved fordybelse snarere end ved overblik«, og »udblik til tidligere og senere forhold er tilvejebragt på mere flygtige strejftog« (s. 10). Ikke alle disse strejftog har dog været, hvad man normalt forstår ved flygtige. Fra et af dem er hjembragt materiale fra det 17. årh.s matrikler til sammenligning med mageskiftebesigtigelserne (bilag 4), og det senmiddelalderlige kildemateriale, især Roskildebispens jordebog 1370, har i høj grad haft forf.s bevågenhed. Hans studier har her ført ham til det bemærkelsesværdige resultat (kap. 6, afsn. 2-3), at faldet i landgilden under den senmiddelalderlige krise langt fra har været så stort som af C. A. Christensen antaget. Mangelen på arbejdskraft og udpining af jorden fik ifølge Gissel ikke katastrofale virkninger på Sjælland, men fremkaldte en rationalisering, hvorved samtidig behovet for større græsningsarealer blev tilgodeset (s. 298). Et hovedpunkt i argumentationen er fremhævelsen af rotationens betydning for den middelalderlige skyldsætning, hvilket støttes på lighedspunkterne mellem skyldsætningen i 14. og 16. årh. og på parallelisering med engelsk materiale. Men diskussionen om disse problemer er ikke hermed ophørt.²

Hovedsagen er dog de resultater, der angår »de store mageskifters tidsalder«. I kap. 1 gøres hovedkilderne, Sjællands stifts landebog 1567 og mageskiftebesigtigelserne, til genstand for kritisk analyse. Fælles for de to kildekomplekser er, at de giver oplysning om bøndernes udsæd, mens jordebøgerne jo kun meddeler fæstebøndernes afgifter. Hvor landebogen har enhedspræg, frembyder besigtigelserne en »mangfoldighed af variationer«, men disse lader sig i nogen grad indpasse som led i en udvikling.

Landebogen er en oversigt over de sjællandske sognekirkers, præsteembeders og degneembeders ejendomme og indtægterne heraf, og det er dens angivelser af disse ejendommers landgilde og udsæd, der er af størst betydning for undersøgelsen. Hertil kommer angivelser af tiendeydernes antal, hvor dog tallene for 8 af Sjælland-Møns 380 sogne med decimantes mangler. I andre tilfælde er tallene ukomplette, og tiendefri præstegårde udelades. Der anføres eksempler på, at en adelig kirkepatron så sin fordel i at hindre oplysninger om decimantallet i at nå frem til stiftsøvrigheden, og at skellet mellem kirkens og kirke ejerens besiddelser kunne udviskes, men også bønderne kunne varetage egne interesser, især når der ankom en ny præst uden kendskab til de lokale forhold. I tvivls-tilfælde var man henvist til at lade de ældste sognemænd afgive vidnesbyrd, som dog undertiden gengav sandheden med modifikation. Afgø-

² Jvf. C. A. Christensen i HT 12. rk. IV, s. 413 n. 39, hvor der sættes spørgsmålstegn ved Gissels antagelse (s. 286), at afgifterne 1, 2/3 og 1/2 örtug af 1 örtug terra in censu i Roskildebispens jordebog afspejler samme skyldhøjde under henholdsvis alsædsbrug, trevangsbrug og tovangsbrug. C. A. Christensen foreslår en anden tolkning.

rende for landebogens repræsentativitet som kilde til belysning af forholdet mellem landgilde og udsæd er, om kirkernes og præsternes fæstere som følge af sådanne overgreb i væsentlig grad fik formindsket deres jordtilliggende uden samtidig at få formindsket deres landgilde. Gissel mener ikke det var tilfældet og henviser til, at forholdet mellem landgilde og udsæd som regel svarer til skyldsætningen på adels- og krongods (s. 16), hvorfor landebogens oplysninger, bortset fra de adelige patronatsogne, som helhed må siges at være lige så fyldestgørende som tilsvarende data fra verdsligt gods. Stikprøver i kontrolmaterialet fra 17. årh. har bestyrket ham i denne opfattelse. En begrænsning af landebogens kildeværdi er derimod, at herlighedsydelse, især gæsteri, ofte er forbigået, fordi de svarede til andre end kirke og præst, nemlig kronen eller adelen. Hvor forf. har kunnet opspore disse afgifter i andre kilder, har han fundet, at de ganske svarer til, hvad der sædvanligt krævedes.

I behandlingen af sit andet hovedmateriale, mageskiftebesigtigelserne, når Svend Gissel væsentligt dybere end sin forgænger på dette forskningsområde, Thomas B. Bang, hvis indsats dog omtales med anerkendelse (s. 18). I overensstemmelse med Kr. Erslevs fremhævelse af kongemagtens vækst efter reformationen lagde Bang hovedvægten på kronens interesse i store samlede godsbesiddelser, mens Gissel, som en smuk parallel til Astrid Friis' revision af Erslevs these, i højere grad fremhæver adelens initiativ, både som private godsejere og som lensmænd. Men også bønderne havde interesser at varetage i forbindelse med mageskifterne, omend de naturligvis ikke kommer i betragtning som initiativtagere. Gissel understreger (s. 29), at det var en alvorlig sag for bønderne at udtale sig om udsæd, landgilde og andet, som berørte deres vitale interesser, og at det sikkert ofte var »med blandede følelser, at de gav de ønskede oplysninger. Det førte sjældent til noget godt at fortælle offentlige og private myndigheder om deres forhold«. Et så generelt udsagn om bøndernes (formodede) tankegang har dog ikke anden værdi i en kritisk analyse end at mane til skepsis overfor angivelsernes nøjagtighed i al almindelighed, og selv om mistænksomheden muligvis altid var til stede, må det antages, at udslagene i praksis, og dermed konsekvenserne for kilde-materialet, har varieret en hel del.³ I nærværende sammenhæng er der efter min mening mere grund til at lægge vægt på forf.s oplysning (sst.) om, at besigtigelserne i det hele synes at have været gennemført uden obstruktion fra bøndernes side, hvilket med rimelighed tolkes som et vidnesbyrd om, at bønderne – »trods deres utvivlsomme primære uvilje mod erklæringerne« – har betragtet besigtigelsesforretningerne som en

³ Jvf. Fridlev Skrubbeltang i HT 11. rk. I, s. 253 ff., hvor der anføres grunde for at antage, at stigende skattetryk tilskynder bønderne til stadig lavere angivelser af husdyrholdet, hvorfor tallene fra kvægskatteregisteret 1566 må antages at være mere pålidelige end tilsvarende angivelser fra 2. halvdel af 17. årh.

garanti for bevarelsen af deres rettigheder og pligter i det traditionelle omfang, hvad der også i adskillige tilfælde ses at have været påkrævet. Resultatet af overvejelserne bliver altså positivt m. h. t. besigtigelsernes kildeværdi. Relativt positivt vel at mærke – ligesom tilfældet var m. h. t. landebogen.

Om selve mageskifteproceduren gives der udførlig besked. Som noget afgørende i forbindelse med undersøgelsens sigte fremhæves iagttagelsen af, at slettegods og skovgods behandlede forskelligt ved besigtigelserne, idet talrige eksempler viser, at besigtigelsesmændene kunne se bort fra det almindelige krav om at få syn for sogn og nøjedes med bøndernes forklaring, når det drejede sig om gods i sletteegne, mens en egentlig besigtigelse blev anset for påkrævet i skovområderne. S. 22 står dette ganske klart for forf., men to sider længere fremme citerer han en besigtigelse af 23.5.1579, hvori det hedder: »Och huad kong: may: skoue y Wend-søsell er anroendis, . . . haffue wij ingen skoue register kundett bekomme huad same skoue tillforinn haffue kundett fedett, nar fuld olden werid haffuer . . ., saa haffue wij med all flidt besett skouen, som os ere fore viste . . .«, hvilket vel dog må tolkes således, at i hvert fald disse besigtigelsesmænd anså det for forsvarligt at henholde sig til skovregisteret, når et sådant fandtes, og undlade syn på stedet. S. 26 udtrykker forf. sig da også mere forsigtigt: »der er ingen tvivl om, at skovsyn har været meget almindeligt«.

Der anføres eksempler på, at ejerne ikke altid har siddet inde med detaillkendskab til deres fæsterees jorder, og svarende hertil regnedes der i adelige søskendeskifter kun med landgilden, ikke med bondejordens omfang. Heraf slutter Gissel, at initiativet til, at tilliggendets størrelse anføres i mageskifterne, næppe kan være udgået fra adelen, men må skyldes kronens (embedsmændenes) ønske om at få en kontrol af det indtryk af ejendommenes størrelse, som landgilden gav. En angivelse af udsædens størrelse er første gang konstateret i en tilføjelse til en besigtigelse vedr. et jysk mageskifte i 1552, for Sjællands vedkommende dukker tilsvarende oplysninger op 5 år senere. Herefter blev det hovedreglen, at parternes landgilde og udsæd jævnførtes hver for sig, hvorefter de to differencer vejedes mod hinanden, idet 1 td. landgilde regnedes for svarende til 3 tdr. udsæd. Grelle eksempler viste, at denne dobbelte afvejning ikke var uden berettigelse.

Fra 1578 opgav kronen stort set at samle mere gods på Sjælland og koncentrerede i stedet sin mageskiftepolitik om Jylland, hvilket efter Gissels mening næppe skyldtes kongens initiativ, men snarere adelens (s. 20).⁴ Samtidig indledtes en ny beregningsmåde, hvorefter alt sædelandet omregnedes til »vis landgilde« efter den sædvanlige regel 1 td.

⁴ Jvf. også Svend Gissels afhandling »Frederik II.s jyske råder« i Festskrift til Astrid Friis, 1963.

landgilde for hver 3 tdr. udsæd, idet man samtidig tog hensyn til jordens rotation og begyndte med at fradrage, hvad der antoges at være util-sæet, altså under trevangsbruget foretog en reduktion på en trediedel. Med Erslevs ord, hvoraf de første citeres af Gissel (s. 32), vurderede man hver gård på den måde, »at man til dens Landgildechartkorn [den fak-tiske landgilde] føjede Udsædshartkornet [den »vise« landgilde, 1/3 af udsæden] og dividerede det udkomne med to«. Man opnåede herved »at gaa den gyldne Middelvej mellem, hvad Bonden ydede, og hvad han burde yde«.⁵

Det havde været ønskeligt, om den i bilag 4 opstillede sammenligning mellem udsædsangivelser i besigtigelserne og i matriklerne fra 17. årh. var fulgt op med en mere omfattende analyse end sket er (s. 36 ff.), da der ikke kan være tvivl om, at matriklerne – og ikke mindst matriklerne fra Frederik III's tid, der som Gissel nævner udsprang af samme tradi-tion – frembyder det vigtigste kontrolmateriale ved vurderingen af mage-skiftebesigtigelsernes kildeværdi. Men ikke uden berettigelse gør forf. gældende, at en sådan jævnførelse forudsætter en sikrere placering af Frederik III's matrikler end den foreliggende og altså i virkeligheden en dybtgående undersøgelse af alle tre matrikler fra 17. årh. En sådan har Gissel ikke vovet sig i kast med, men giver dog (s. 37 n. 112) et eksempel på, hvor store krav en detaljeret sammenligning mellem besigtigelser og parallelmateriale stiller. Så meget må medgives, at de sammenligninger, forf. har foretaget, ser ud til at styrke tilliden til besigtigelserne. Hans konklusion, at det ikke er vurderingen, men fortolkningen, der fremby-der størst vanskelighed såvel m.h.t. besigtigelserne som m.h.t. lande-bogen, må da som forholdene ligger have lov til at stå uantastet.

Et hovedpunkt i Svend Gissels fortolkning af kildematerialet er, at dettes angivelser af landgilde og udsæd ikke uden videre kan betragtes som relevante for skyldsætningen. Kilderne søger ofte at give et fuld-stændigt indtryk af ejendommens afgifter og økonomiske muligheder, medens landgildeberegningen er udtryk for en balance mellem brugers og ejers udnyttelse af ejendommene. Det sidste er for så vidt i overens-stemmelse med synspunkter, der har været fremført i tidligere forskning, men det er Gissels fortjeneste, at han har søgt at trænge til bunds i spørgsmålet: hvad er da de relevante faktorer i forbindelse med skyld-sætningen?

Første trin er, at der skelnes skarpt imellem skyld og herligheds-afgifter: »Det var et væsentligt træk ved begrebet herlighed set i forbin-delse med landgilden, at herlighedsydelse i regelen svarede som mod-ydelser for overdragelse af særlige områder af ejendomsretten, hvorimod den egentlige skyld var knyttet til ejendomsretten i almindelighed og i

⁵ Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 63 n. 1, med henvisning til Arent Bemtzen.

prægnant forstand til retten til at dyrke jorden« (s. 40f., jvf. s. 121). Medens skylden (hovedlandgilden) havde sin baggrund i det korn, der såedes i den rebede jord, var dette efter Gissels opfattelse ikke tilfældet for herlighedspersillernes vedkommende. Men hvad var så baggrunden? Herpå søger forf. at svare i kap. 2, idet de for sammenhængen vigtigste herlighedsydelse gennemgås: gæsteri og fødenød (fodernød), der sættes i relation til havresæden, smør og svin, som sættes i forbindelse med henholdsvis græsningsmulighederne, især eng, og retten til at udnytte skov, og endelig en række mindre vigtige persiller.

Beregningen af gæsteriets *omfang* peger dog ikke direkte på havresæden som baggrund. Reglen var overalt på Sjælland, at der for hvert pund hartkornslandgilde (eller hver fjerding smørskyld) svarede 1 tønne havre (evt. 1 mark penge) i gæsteri, hvilket kan belægges med talrige eksempler og endog en kgl. resolution (s. 46f.). Udsæden af havre varierede stærkt i forhold til hartkornsudsæden og angives desuden meget ufuldstændigt i kilderne; de to arter af udsæd står altså, som forf. noterer (s. 49), ikke i et forhold til hinanden, der kan sidestilles med gæsteriets (faste) forhold til hartkornslandgilden. Alligevel mener Gissel at finde tegn på, »at gæsteriet – som naturligt er – virkelig har været afhængig af havre- dyrkningens omfang« (s. 49). At der ikke kunne præsteres havre in natura, hvor der ingen havre dyrkedes, og at afgiften følgelig svarede i penge, siger nu ikke meget. Større betydning må der tillægges de fremdragne eksempler på, at gæsteriydelsen (i penge) var ringe, hvor havresæden var ringe, og stor, hvor havresæden var stor. Skønt bevismaterialet er beskedent og egentlig først får vægt, når det er dokumenteret, at gæsteriydelse- rnes afvigelser fra det normale ikke modsvarede af forhøjelser eller nedslag i andre ydelser, kan det derfor ikke afvises, at Gissel har ret i sin antagelse af, at gæsteri (og fodernød) har været betragtet som en modydelse for retten til at dyrke havrearealerne, der ofte synes at have været beliggende i bymarkens udkant og i særlige vange, evt. i udmarker. Netop den uoverskuelighed, der således må antages at have karakteriseret disse arealer, kan forklare, at man ikke beregnede gæsteriets omfang i forhold til havresæden, men i forhold til hartkornslandgilden.

Men er kernen i sagen alligevel ikke jordejerens gamle, i hans forsvar af bønderne begrundede ret til at gæste sine fæstere (s. 51f.), som endnu omtales i Koldingske reces 1558 § 47, altså et spørgsmål af mere juridisk end økonomisk karakter, og er det ikke her vi skal søge forklaringen på det som helhed faste forhold mellem gæsteri og hartkornslandgilde? »I tilfælde, hvor gæsteriet ikke er reguleret, tales om, at bondens kælder er åben for godsherren«, oplyser forf. (s. 45 n. 1). Jeg ville ikke have forvist denne interessante oplysning til en note. Gissel anser det ikke for muligt at trænge til bunds i begrebet herlighed »ved alene at anvende

juridiske o.l. synspunkter« (s. 73). Det kan nok være, men er det muligt *uden* at anlægge sådanne synspunkter og alene inddrage talmateriale m.m. »til belysning af de rent praktiske forhold«? Jeg tror det ikke. Gissels konklusion: »Baggrunden for de enkelte herlighedsafgifter kan da med føje antages at have været de enkelte produktive kræfter, de enkelte herligheder« (s. 74), vil jeg derfor foretrække at fortolke mindre håndfast end forf.

Med analysen af herlighed og herlighedsydelse og den lige så indgående redegørelse for udsæden (kap. 3) har Gissel indkredset begreberne »relevant landgilde« og »relevant udsæd« i forbindelse med skyld-sætningen, hvorefter han i kap. 4 går over til at behandle principperne for denne. Efter at herlighedsydelse er udmønstret som irrelevante, er skylden i den ovennævnte snævre definition blevet tilbage som den relevante faktor, der nu søges bestemt i dens forhold til udsæden. Resultatet bliver, overfor tidligere forsknings usikkerhed, en principiel bekræftelse og uddybning af Arent Berntsens beregningsgrundlag, når han fastsætter landgilden til 1/3 af den årlige (»virkelige«) udsæd, dvs. under trevangsbruget 1/3 af 2/3 af den samlede (»mulige«) udsæd.⁶ Sjællands stifts landebog viser gang på gang, at landgilden i princippet er beregnet efter den årlige udsæd, altså jordens brugning i egentlig forstand. »Forudsætningen for skyldens erlæggelse er altså for det første, at jorden er i vang, og for det andet, at den er tilsået«, konkluderer forf. (s. 135). Der må derfor skelnes mellem kildernes angivelser af udsæd, som ofte omfatter alle tre vange, og »den relevante udsæd«, der lægges til grund for skyldberegningen.

Inden dette enkle og overbevisende resultat er nået, har læseren måttet følge forf. gennem gruelig mange overvejelser, for som der tidligere er advaret om, rejser kildernes fortolkning mange problemer, idet skylden langtfra opgives alene i hartkorn, og omregning til denne eneste anvendelige fællesnævner derfor er en nødvendighed. Men hermed kommer straks det problem ind i billedet, at det ikke uden videre er klart, om f.eks. en smørydelse er skyld. Den bedste hjælp til løsning af dette problem finder Gissel i gæsteriets faste forhold til skylden, som muliggør en udskillelse af denne fra andre ydelser. Større vanskeligheder rejser pengeydelse, hvor prisstigningen og møntreformen 1572 hver på sin måde

⁶ H. H. Fussings summariske ændring af Arent Berntsens beregning til 1/3 af den mulige udsæd = 1/2 af den virkelige udsæd under trevangsbruget (Herremand og fæstebonde, 1942, s. 96) er som Gissel omtaler (s. 207) godkendt af Poul Rasmussen (Kulturhistorisk leksikon X, 1965, art. »Landgilde«), men den er også, hvad man ikke får indtryk af s. 143f., godkendt af Svend Aakjær, som nok i 1936 (Maal og vægt, s. 241 og 254) stillede sig positivt overfor Berntsens beregning, men i 1952 (Håndbog for danske lokalhistorikere, s. 321, art. »Kornskyld«) refererer Fussings opfattelse.

skaber komplikationer, og nok ser Gissel sig i stand til at opstille omregningstakster (s. 130), men hans materiale har ikke tilladt ham at opstille generelle regler for deres anvendelse (s. 133f.). Og vanskelighederne er ingenlunde udtømt hermed. »Øde jord« (sjældnere dyrket jord) skyldsattes som $\frac{2}{3}$ »god jord« eller mindre (s. 137), engarealerne kan give særlige problemer (s. 139f.), og hertil kommer, at også andre indtægter end af agerbruget, især af fiskeri, må have gjort sig gældende ved skyldsætningen (s. 131).

Efter en gennemgang (s. 143ff.) af den »visse« landgildes beregning, hvor der blev taget hensyn til ejendommens fulde tilliggende og alle herligheder blev medtaget, når Gissel dog frem til følgende resultater (s. 150): 1. Medens grundlaget for den visse landgilde var agerlandet samt eng og skov, var det for skyldsætningen kun hartkornlandet, i visse tilfælde havrelandet og måske enge, men ikke skovene. 2. Som beregningsnorm benyttedes byglandet, således at der til hver td. vis landgilde svarede 3 tdr. bygland, men til hver td. bygskyld principielt 1 td. bygland (dette har kunnet iagttages ved skyldsætningen af jord i de enkelte vange, jvf. s. 125f. og 137). 3. I begge tilfælde toges der hensyn til rotationen.

H. H. Fussing spørger i sin disputats, om ikke landgildeforholdene i praksis er så forvirrede, at »det er umuligt at finde noget rimeligt forhold som regel for landgildens stilling til udsæden« (cit. s. 150), og den, der fordyber sig i procentberegningerne i det store bilag 2, vil umiddelbart nå til samme opfattelse, så store er svingningerne fra egn til egn, ja selv inden for samme by. Gissel understreger imidlertid (s. 151), at man tydeligt nok i datiden anså landgilden og specielt skylden for en passende modydelse for brugen af ejendommen, og at der er al grund til at antage, at man søgte at beregne landgilden så rationelt og retfærdigt som muligt (s. 152f., hvor der tages forbehold over for de af Fussing noterede landgildeforhøjelser, jvf. også s. 44f., og s. 158). Spørgsmålet er så blot, om evnen var lige så stor som viljen.

I kap. 5 og 6 søger forf. at finde forklaring på svingningerne ved en betragtning af skyldsætningens lokale og bebyggelseshistoriske aspekter. Der nævnes eksempler på, at uregelmæssigheder i rotationen har spillet ind, og at der ikke er svaret skyld af al tilliggende jord (s. 204f.). Når adskillige gårde ses at svare en skyld på over 100% af den årlige hartkornsæd, kan forklaringen være den, at mere end $\frac{2}{3}$ af det samlede tilliggende var tilsået årligt. En anden forklaringsmulighed er forskel i bonitet: udmarksjord var ringere end bymarkens centrale dele og kan have været medtaget i vekslende omfang, og endelig har bønderne måske ikke altid fulgt samme princip ved deres angivelser af udsædens størrelse. I virkeligheden var skyldsætningen altså i høj grad lokalt bestemt,

og kilderne tillader ikke en nøjagtig redegørelse for alle faktorer.⁷ Dog fremgår det klart, at skovgods betragtedes som mere værdifuldt end slettegods, hvorfor der til samme skyld svarede mindre udsæd i skovbygden end på sletten (s. 239). Også i herreder med betydelige engstrækninger er der tendens til relativt højt skyld. Da vægten således lægges på det lokale og individuelle, og et fast forhold mellem skyld og udsæd ikke kan påvises, har Gissel intet generelt alternativ til Arent Bernthsens og Fussings normaltal. Nærmest kommer han s. 210, hvor det hedder: »Man må vistnok i øjeblikket nøjes med at fastslå, at 2/3 af den størst mulige hartkornsæd i 16. århundrede synes at komme den for skyldsætningen relevante udsæd nærmest under trevangsbruget«.

At landgildeberegningen karakteriseres som individuelt præget, er ikke det samme som at en rationel forklaring af den er opgivet, og Svend Gissel er med sin detaljerede – og ingenlunde let tilgængelige – undersøgelse nået langt i denne retning. Analyse og systematisering indebærer en fjernelse fra den brogede virkelighed, og med rette konstaterer forf. (s. 210), at både besigtigelsesmændenes beregning af den »visse« landgilde og hans egen af »skylden« i forhold til den årlige udsæd er teoretiske betragtninger – hvoraf kun besigtigelsesmændenes har haft aktuel betydning i 16. årh. Men analyse og systematisering er nu engang vejen til dybere forståelse, og Gissels respekt for kilderne har holdt ham fast på jorden og forhindret ham i at lade sig blænde af sine hypoteser. Dog tror jeg, at forf. med sin gennemførte betoning af afgifternes »funktionelle« karakter som afspejlende ejendommens udnyttelse har rendyrket en these mere end rimeligt er og i for høj grad har ladet andre relevante faktorer ude af betragtning. Det er også muligt, at Gissel, skønt teoretisk velbegrundet, har trukket grænsen mellem skyld og herlighedsydelse skarpere op, end datiden gjorde, og derved afskåret sig fra at overveje muligheden for gensidig afhængighed mellem de to kategorier. Endelig er det en konsekvens af den »funktionelle« these, at problemerne anskues, ikke fra bondens og slet ikke fra herremandens, men fra de naturgivne hjælpemidler, jorden, skoven og engens synspunkt – hvis man kan tillade sig det udtryk. Mennesker optræder i Gissels bog hovedsagelig som vurderings- og besigtigelsesmænd; han accepterer vel for så vidt Fussings syn på bondens ydelser til herremanden som udtryk for en social balance, men søger ikke selv at videreføre

⁷ Jvf. s. 131: »At skyldsætningen ikke har været konsekvent, tør nok anses for givet, og det er desuden en altid åben mulighed, at særlig høj eller lav skyld kan have haft årsager, der ikke længere kan gennemskues«. Ved et mageskifte 1578 (cit. s. 158) fremhævede besigtigelsesmændene tre momenter i forbindelse med vurderingen af en gård: 1) landgilden, 2) egnsforholdene (slette) og 3) gårdens specielle forhold (»thedt er icke vdenn enn ringe gaardt«). Det sidste moment vil en senere betragter næppe have mulighed for at tage rimeligt hensyn til.

dette synspunkt, hvilket også ville have tvunget ham til at tage hensyn til andre ydelser end dem, der kan sættes i relation til det naturgivne (jvf. betragtningerne s. 40f.).

Trods denne snævre afgrænsning nærer jeg dog ingen tvivl om, at Svend Gissels bog er en gevinst af betydelige dimensioner for forståelsen af danske landboforhold i de store mageskifters tidsalder, og at den vil hævde sig smukt i rækken af landbohistoriske disputatser.

SVEND ELLEHØJ

Svend Gissel har som så mange historikere i valget af disputats søgt at mestre begrænsningens svære kunst. Sine studier over periodens landbrugsforhold indledte han med hele Danmark som interessefelt, prøvede så at fastholde trevangsbrugets område, men samlede sig tilsidst om dele af *Sjælland*. I 1956 udgav han *Sjællands Stifts Landebog 1567*, den ene af disputatsens to hovedkilder (jfr. redegørelsen i disputatsen s. 11–18), og har senere i *Bol og By* bd. 5 (1964) indgående skildret »Bol og by på Selsø«, som G. med rette kaldte »en studie til en større undersøgelse af landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tid«. Ved siden af betydningsfulde anmeldelser af 16. århundredes publikationer fra Gissels hånd bør nævnes, at han i en interessant politisk-historisk afhandling om Frederik II.s jyske råder (*Festskrift til Astrid Friis*, 1963, s. 99–122) strejfer mageskifterne og i note 75 anfører kongens udtalelse fra 1574 om, at han ikke ville modtage gods andre steder end på Sjælland og Møn. – Den geografiske afgrænsning har gjort arbejdet overkommeligt, og indsnævringen til mageskifternes tidsalder er der bødet på ved undertitlen »Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie«, der på flere punkter har givet G. anledning til en konsekvent kritik af middelalderforskeres resultater.

Hovedemnet er til dels arvegods fra Kr. Erslev, Henrik Pedersen, Svend Aakjær, Hans H. Fussing m. fl. Men Svend Gissel har skabt klarhed og givet os en hidtil savnet indsigt på væsentlige områder. Han har virkelig analyseret *landgilden*, med opdeling i hovedlandgilde og herlighedsydelse; indgående er der gjort rede for alle landgilde-persiller, med prisværdigt åben erkendelse af usikkerhedsmomenter (enkelte vil blive berørt i det følgende). Også *besigtigelserne* ved mageskifterne er behandlet kildekritisk (s. 18 ff.), og oversigten s. 316–370 giver i tabellarisk form oplysninger om 1379 sjællandske gårde med henvisninger til landebogen, besigtigelserne o. a. kilder, ofte sværtlæselige dokumenter. Men man kunne have ønsket en fortegnelse over samtlige mageskifter i perioden.

Mageskifterne under Frederik II er behandlet af Ths. B. Bang (*Hist. Tidsskr.* 9. r. I, s. 1–42), og Gissel nævner, at Bang lagde hovedvægten på *kronens* interesse i en godssamlende politik. Det forekommer dog an-

melderer, at Bang også fremhæver *adelens* økonomiske interesser. Arvedelingen betød godssplittelse, og adelen må lige så vel som kronen med dens kaos af gammelt krongods og nyerhvervet gejstligt gods have set sin fordel i mageskiftepolitikken. Af selve mageskifteprocessen har Gissel givet en fortrinlig fremstilling. Det synes, som om adelige besigtigelsesmænd havde det fulde ansvar for synsforretningen, men ikke sjældent måtte nøjes med de oplysninger, de kunne få af bønderne (s. 21). Det lyder ikke særligt betryggende. Ganske vist: »Besigtigelsesmændene var ikke bange for at forlange, at bønderne skulle sætte både deres himmelske og jordiske velfærd i pant på deres oplysningers rigtighed« (s. 29). Spørgsmålet er så, hvad bønderne selv var bange for, om de havde interesse i og om de overhovedet evnede at give helt korrekte oplysninger. Tiden til kontrol var knap, man kunne ikke gå i detaljer, men indstævne som regel de bønder, mageskiftet berørte, og Gissel mener, at bønderne i besigtigelsesforretningerne kan have set »en art garanti for bevarelsen af deres rettigheder og pligter i det traditionelle omfang, hvilket var særdeles påkrævet, da netop mageskifterne meget ofte blev signalet til en mere effektiv godsdrift med deraf følgende risiko for forhøjet landgilde og inddragelse af landsbyjord under hovedgården«. Men det rimer ikke særlig godt med den umiddelbart efterfølgende betragtning: »Dertil kom imidlertid den chance, besigtigelserne bød for at få nylig forhøjede eller helt nye afgifter bragt tilbage i deres tidligere leje eller afskaffet« (s. 30).

Sikkert er det, at ved den afrunding af godsområder, som var hovedformålet med mageskifterne, blev der i mange landsbyer tale om »sammenbragte bønder« fra godser med hidtil forskellige ejere og derfor ofte fra gammel tid forskel m. h. t. landgildeydelse. Det var meget naturligt, at de bønder, der svarede den største landgilde, beklagede sig og forlangte deres ydelser reduceret til samme niveau som de mindst-ydende. Desværre for bønderne var det vel lige så naturligt, at lensmand og foged holdt fast ved den høje landgilde og mente, at ejendommene var lige gode! Det var ingen let opgave for »oldinge« som vurderingsmænd at »sætte« landgilden. – Iøvrigt burde det fremhæves tydeligere, end tilfældet er, at fæstegårde med en i forhold til nabogårde høj landgilde ikke sjældent blev »øde«, d. v. s. ofte og måske i lang tid fæstede, fordi deres beboere så vidt muligt søgte hen til gårde med gunstigere afgiftsforhold. Har man materiale til belysning af forholdet mellem landgilde og udsæd i sådanne tilfælde? Gissel anfører fra en af Christian IV.s missiver til Arild Huitfeldt som lensmand på Dragsholm et eksempel med 2 gårde, som oldinge skulle »sætte« for samme landgilde, som andre mænd i byen gav, der havde »lige mål« med dem (»mål udsæd« i bymarken?). Ved at læse videre i samme missive (*Kancelliets Brevbøger* 21. decbr. 1600, *ikke* som anført 19. dec.) ville man få oplysning om en

3. gård, i sin tid af en selvejerbonde solgt til Frederik II. For at opnå en god pris for sin gård havde bonden angivet sin landgilde højere, end den nogensinde var takseret. *Det kunne altså også ske!*

Når Gissel s. 157 fremhæver, at *skyldsætningen* var afhængig af, om kronen, adelen eller kirkelige institutioner ejede jorden, må dette dog sammenholdes med, hvad G. har gjort opmærksom på m.h.t. Sjællands Stifts Landebog: at foretagsomme godsejere, der administrerede kirke-, præste- og degnegods, kan have forrykket forholdet mellem landgilde og udsæd. Kirkens fæstere fik i så fald mindre jord i brug, men svarede landgilde som før. Det er sandsynligt, at det ofte forholdt sig således og at herlighedsafgifterne blev forbigået, den dårligste udmarksjord muligvis også.

Skyld-ansættelserne tenderer dog mod en *egalisering* (lige landgilde for lige jord). Problemet er bl.a. berørt af Gissel s. 133, lin. 10: »At man indenfor samme by tilstræbte ensartethed i landgilden er der adskillige eksempler på [G. nævner tre i note 95]; selv om byen var delt mellem flere ejere, fik dette kun i de færreste tilfælde afgørende betydning«. Det er gådefuldt, hvad der ligger i ordet »afgørende«. Egaliseringsproblemet, som s. 261 f. og 284 er omtalt i forbindelse med middelalderlig skyldsætning, er fremtrædende i det 17. og 18. årh. Frederik III.s landgildematrikel viser, at man var nået langt i retning af en egalisering, men da 1688-matriklen fastsatte hartkorn på et helt nyt grundlag, fremkom der ny og ofte påfaldende store uligheder mellem gårdenes landgilde indenfor en landsby (det fortæller bl.a. noget om nyopdyrkning). Så kunne godsejerne begynde forfra, men gennem det følgende århundrede blev egalisering gennemført i stor udstrækning. Nu betød den lige hartkorn, lige skat, lige landgilde og lige hoveri, et led i det fuldt udbyggede godssystem. Interessant er det også at se, hvorledes den store reformtids udskiftnings- og fæstelovgivning holdt fast ved egaliseringsprincippet – en udstrakt hånd også til godsejere, der stillede sig uvilligt til andre reformer. Med hoveriets afløsning, selvejets udvikling og den økonomiske liberalismes hele fremmarch ophørte egaliseringsbestræbelserne. På et enkelt område møder man dem i korte perioder påny, nemlig i det 20. århundredes udstykningspolitik, navnlig i henhold til 1919-lovgivningen.

Et andet betydningsfuldt problem er – vel som følge af kildernes umeddelsomhed – næppe nok omtalt: *forholdet mellem landgilde og hoveri*. Til de vanskeligste vilkår historikeren stilles overfor hører – vistnok uimodsigteligt – pligten til at tage hensyn til væsentlige forhold, som kun utilstrækkeligt belyses i kildemateriale fra ældre perioder, mens langtids-iagttagelser gør det klart, at de tidligt har eksisteret og haft betydning. Det er et af risiko-momenterne ved snævert afgrænsede periode-studier! – Svend Gissel står i de fleste henseender meget stærkt i kraft af sit ind-

gående kendskab til kildemateriale fra senmiddelalderen og det 16. årh., men langt svagere, når det gælder det følgende århundredes meget rige landbohistoriske kilder. Det er ikke nok med strejftog til matriklerne og til markbøgerne 1682–83, også lensregnskaber, jordebøger og præsteindberetninger m. fl. kilder burde i større udstrækning være udnyttet, med opbud af en ikke ringe kildekritik. Sagligt set et *rimeligt* krav, men måske nok fysisk umuligt for enkeltmand at opfylde!

Med udgangspunkt i landgilde-analysen kommer vi, lidt ad omveje, ind på livet af det fremhævede problem. Svend Gissel mobiliserer et stort materiale til påvisning af, at landgilden er *funktionelt betinget*, d. v. s. ager giver kornskyld, eng smørskyld, og skov giver skovsvin, osv. I resumeet sætter G. dette op imod »den forskningssituation, der er tilvejebragt af den sidste generation af agrarhistorikere, [der] har betragtet landgildeberegningen som helt irrationel, subsidiært som et resultat af balancen mellem tilbud og efterspørgsel eller snarere af den sociale balance mellem godsejere og fæstere, altså som præget af en selvstændig kronologisk udvikling« (s. 302). Ja, men på samme side i resumeet indrømmer G. dog selv, at forskningsresultatet er uklart: »Det synes fastslået, at der under enkle dyrkningsformer har været tilstræbt identitet mellem kornsæd og kornskyld, men at denne omstændighed under indflydelse af lokale momenter, samt af det fuldt udviklede driftssystem, er trådt i baggrunden for en individuelt præget landgildeberegning«. Ud fra denne erkendelse burde forf. måske bedre kunne forstå Hans H. Fussing, der arbejdede med en periode, hvor landgilden kom under indflydelse af krige og kriser, af gårdnedlæggelser og vel fremfor alt hovedgårdenes stadig mere tyngende arbejdskrav til fæstebønderne. Men også den af Fussing undersøgte periode (ca. 1600–1660) var så kort, at helt klare konklusioner vanskeligt kunne drages. Det er lettere for den, der har søgt at følge udviklingslinien op til de store landboreformers tid og konstateret, at værdien af fuldt hoverigørende fæstegårdes arbejdsydelse i hvert fald på Sjælland må regnes for 2–3 gange landgildens værdi i penge. (Her må man ikke lade sig vildlede af, at hovfrie bønder ofte betalte lige meget i landgilde- og hoveripenge – undertiden mindst af de sidste – idet der som regel var tale om en gammel afgiftsbyrde; i det 18. århundredes senere del blev hoveriafløsningen med penge gennemgående langt dyrere for bønderne).

Gennem århundreder var landgildens betydning svindende, mens hoveriet blev stærkt forøget. Det var godsejernes ønsketænkning, når det fra den side så ofte blev anført, at fæstebondens hoveri ikke var større, end at han kunne overkomme det med samme folkehold og hestebestand, som han behøvede for at drive eget landbrug. Men væsentligt var det, at hoveriet i nogen grad holdt arbejdslønnen nede. Og mens hoveriet som arbejdsystem spillede uhjælpeligt fallit i tiden efter de

store landboreformer, holdt dets løntrykkende følger sig endnu et stykke tid. Man tør vel endda nævne, at hoveriet, der på mageskifternes tid og til dels som følge af disse skabte betingelser for en udvidet og forbedret hovedgårdsdrift, endte med i sine eftervirkninger at bidrage til at billiggøre den driftsomlægning, som sidst i forrige århundrede gav bondebrugget dets særlige chance gennem andelsbevægelsen.

Landgilde og hoveri er ikke uden videre for forbundne kar at regne, men anmelderen havde gerne set, at sammenhængen mellem de to faktorer var tydeligere påpeget i en afhandling af denne karakter. I samme forbindelse kunne på den anden side nævnes *gårdsæders* overgang fra pligtarbejde til kornskyld. Her skal anføres et eksempel, der er bemærkelsesværdigt skønt næppe typisk (*Kanc. Brevbøger* for 1568, s. 392). Den 7. oktober 1568 befalede kongen abbeden i Soer, at han skulle eftergive klostrets gårdsæder i landsbyerne Haverup og Lyng(e) deres daglige arbejde, som kun var til ringe fordel for klostret, og i stedet sætte dem for en årlig landgilde. Men der *skete* praktisk talt intet, viser jordebøgerne. Markbogen 1682 nævner blandt 12 gårde (de tidligere gårdsæder) kun 1 med 10 skp. korn i landgilde, overordentlig lidt for en gård på $12\frac{3}{4}$ td. htk. Endnu i 1770 var landgilden i Lyng(e) meget ringe og ganske ubetydelig i Haverup (også 12 gårde, men med knapt halvt så meget hartkorn). Sikkert et ret enestående eksempel på, at gårdsædeinstitutionen kunne bestå fra middelalder til udskiftningstid, men indtægter i form af arbejdsydelse var i disse århundreder ikke noget man let gav afkald på. – Gissel har utvivlsomt ret i, at gårdsæderne på Sjælland efterhånden i ret stor udstrækning gik op i gårdenes gruppe. Han og andre står i gæld til C. A. Christensen for hans omfattende og fortjenstfulde undersøgelser, men må her undtage sammenligningen mellem gårdsæder i Roskildebispens jordebog 1370 og matriklen af 1688 (C. A. C.s afhandling i *Hist. Tidsskr.* 12.r. I anvender s. 282f. landmålingens år 1682). Når Gissel konkluderer, at gårdsæderne ca. 1370 må udelades ved en statistik over dyrkningsenheder, er dette formentlig korrekt: gårdantallet er vel i de 300 år dalet med ca. 10%, næppe mere, og G. kan med god grund tilføje, at man ikke har nogen mulighed for at fastslå husmændenes talstyrke indenfor det omhandlede spredtliggende gods på de to tidspunkter (s. 275). Gissel har andre værdifulde iagttagelser, f. eks. at man kan finde gårdsædernes jord samlet på ét sted i bymarken, men hvor almindeligt dette forekommer, bør nok nærmere undersøges i markbøger fra 1682.

Af betydelig interesse er afsnittet om rotationen s. 104–117 og herredsoversigterne over skyldsætningen på Sjælland s. 177–196, der indeholder detaljerede oplysninger om det herskende trevangsbrug, men også om tovangsbrug og de på Sjælland langt sjældnere fire-, fem- og seksvangsbrug. I Sydsjælland var der dog i 1680'erne en del firemarksbrug.

Når Gissel s. 116 nævner, at fire- og femmarksdrift i meget stort omfang skulle have afløst trevangsbrug på Falster, skyldes det simpelthen, at han har misforstået (fejllæst) en bemærkning om driftsforholdene på de to sydlige øer i Henrik Pedersens »Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17. Aarh.« (*Hist. Tidsskr.* 8. r. I), nemlig s. 129, hvor forf. tydeligt nok taler om *Lolland*, hvis driftsforhold senere skulle blive indgående behandlet i Ole Widdings disputats *Markfællesskab og Landskifte* (1949). Misforståelsen viser, at en skarp geografisk afgrænsning af den slags undersøgelser medfører risiko for fejlslutninger.

Disputatsen vedrører væsentlige sider af landbrugsproduktionen, også husdyrholdet, idet Gissel i afsnittet om smørskyld som landgildeydelse søger at komme til klarhed over, i hvilke egne af Sjælland bønderne holdt flest malkekøer. Til supplerung af eget materiale anvender G. s. 56 Kr. Erslevs oversigter over lenenes »visse rente« (i hans *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede*, s. 169f. og 180ff.). Med rette sammenlignes smørindtægterne, men indtægtsgrænserne er ikke helt de samme i regnskaberne fra ca. 1525 og 1574, og det kan ikke være selve godsindtægterne, men smørskyldens relative andel af disse der har interesse. Dertil kommer, at de 10 hovedlen ikke er helt de samme på de to tidspunkter; til det lille Skjoldnæs o. 1525 må svare det mange gange større Roskildegårds len 1574. G. skriver (s. 56, øverst): »På dette tidspunkt [1574] ligger Abrahamstrup og (omend i mindre grad) Tryggevælde stadig i bunden«. Ja, for Abrahamstrup len anføres hverken 1525 eller 1574 nogen smørskyld, men for Tryggevælde len er den forøget en smule i forhold til de ligeledes voksende hartkornsydelser. Bjæverskov herred og Holbæk len (Tuse og Merløse herreder) fremhæves som vigtige smør-områder, specielt Merløse hrd., men når G. for 1574 nævner, at Holbæk m. h. t. smørindtægt er »langt over de øvrige«, kan dette kun skyldes en alvorlig trykfejl hos Erslev, der i det ovenanførte værk har 144 tdr. smør, hvor regnskaberne kun giver mulighed for 14. Gissels egne tal i skyld- og udsædstabellerne (bilag 2) synes for Tuse og Merløse hrd. tilsammen (nr. 1097-1302) at ligge mellem 22 og 23 tdr. smør, men tallene fra mageskifter m.v. er betydeligt større end antallet af kronbønder i Holbæk len 1574. Selv bortset fra Erslevs fejlregning kan man næppe ud fra smørydelserne slutte ret meget m. h. t. kvægholdet.

Hvad *markbrug* angår, er oplysningerne mere interessante, men på nogle punkter diskutabile. Til den korte skildring af det »normale« trevangsbrug, hvor den enkelte vang blev dyrket to år i træk og lå utilsået hen det 3. år, føjer Gissel en række bemærkelsesværdige omstændigheder: vange var i reglen ikke lige store og ofte af forskellig kvalitet; ikke al vangejord blev tilsået i hvert dyrkningsår, men der var ikke sjældent havre- eller skovvænger udenfor de tre vange. Allerede tidligere har G. i tidsskriftet *Bol og By* 5 (1964), s. 13 udtalt formodning om, at en skyld-

reduktion til $\frac{2}{3}$ kunne sættes i forbindelse med overgang fra alsædsbrug til trevangsbrug, og samtidig betonet, at »påvisningen af 3 vange ikke nødvendigvis er ensbetydende med trevangsbrug i prægnant forstand«. I disputatsen anfører han s. 105 note 5 fra hovedkrigs- og portionsjordebogen for det vordingborgske rytterdistrikt 1718–19 som eksempler, at landsbyerne Rønneklint (skal være Roneklint) og Smidstrup i Jungshoved sogn, Bårse hrd. hver havde tre vange, der alle tilsåedes årlig, og i Stenstrup, samme sogn, besåedes visse år den vang, der ellers skulle hvile. Hertil må bemærkes, at ifølge markbogen 1682 havde Roneklint 4 vange: rug- og bygvang samt fælle og en 4. mark, hvis situation er uklar. I krigsjordebogen siges derimod, som af Gissel anført, at byen havde sine 3 marker i årlig brug og at den, der skulle være fælle, blev besået med bælgssæd (»bellkorn«); den nødvendige græsning fandt bøndernes kvæg på overdrevet og i en kohave. Noget tilsvarende anføres ved Smidstrup, og om Stenstrup siges som af G. noteret. – Spørgsmålet er imidlertid, om *hele* 3. vang blev tilsået. I krigsjordebogen er for hver gårdmand anført en vis udsæd, i Roneklint 3 tdr. rug, 4 tdr. byg, $\frac{1}{2}$ td. ærter og $\frac{1}{4}$ td. vikker for hver af de 11 helgårdsmand, i Smidstrup noget lignende, mens gårdene i Stenstrup, der havde lidt mindre hartkorn, hver stod for 3 tdr. rug, $3\frac{1}{2}$ td. byg og $\frac{3}{4}$ td. havre; bælgssæd nævnes ikke. Det *kunne* tænkes, at udsædsangivelserne kun gjaldt de to normalt dyrkede vange indenfor trevangsbruget, idet fuld besåning ville kræve langt mere end de for Roneklint anførte $\frac{3}{4}$ td. bælgssæd. Men i så fald måtte man vente, at der ved registreringen af bondeskifter kunne påvises et større høstudbytte af bælgssæd end normalt i sydsjællandske landsbyer. Der findes skifteprotokoller både før og efter 1718–19 (krigsjordebogens år), men kun et beskedent antal skifteforretninger fra de omtalte landsbyer. De viser intet påfaldende, navnlig ikke når det tages i betragtning, at udsæden af ærter og vikker for Roneklint og Smidstrups vedkommende ifølge krigsjordebogen var *noget* større end gennemsnittet pr. gård i Vordingborg-rytterdistriktet som helhed. Der er da overvejende sandsynlighed for, at kun en lille del af 3. vang blev tilsået, i Stenstrup endda kun visse år.

M. h. t. besåningen i kornvangene råder der anden uklarhed i Svend Gissels fremstilling. Det nævnes s. 81 som »en for besigtigelsesmændene ufravigelig regel, at 1 skæppe rugland eller bygland sattes lig med 2 skæpper havreland«. Det er forståeligt, at Gissel ikke uden videre bøjer sig for Sv. Aakjærs argumentation, hvad angår kornsorternes udsædsværdi (besåningsevne), når denne væsentlig bygger på iagttagelser over prisforhold og statistik fra 1896 (Svend Aakjær: *Maal, Vægt og Taxter i Danmark, Nordisk Kultur XXX*, s. 206). Men faktisk regnedes 1 ørtug (2 tdr.) til 20 skpr. havre, men kun 12 skpr. byg og 10 skpr. rug (Gissel bytter s. 81 om på de to sidstnævnte tal), utvivlsomt et omtrentligt udtryk

for disse kornsorters besåningsevne på mageskifternes tid og betydeligt senere. Ret overraskende bliver landøkonomen Chr. Olufsens udtalelser fra 1805 sat op mod Sv. Aakjærs »beregninger« på grundlag af *Statistisk Tabelværk* III–V. Gissel kan næppe have været klar over, at Olufsen ikke just illustrerede datidens og endnu mindre en lidt fjernere fortids besåningsskik, men snarere agiterede for, hvad *han* anså for bedre såning (*Lærebog i den danske Landoeconomie*, hefte 2, s. 62). I 6. bind af J. C. Drewsens *Nye landoeconomiske Tidender*, s. 40–51, kunne man en del år senere læse nogle betragtninger af en anden landøkonom, O. Lemvigh, der tog en tredie med på råd, nemlig provst H. J. C. Høegh, bedst kendt som forfatter til et af Landhusholdningsselskabet præmieret værk, *Anviisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd og Huusmænd . . .* (1794), hvori Høegh ofte ikke blot anførte sin egen opfattelse, men tillige hvad der var almindelig skik og brug. Om rug-udsæden var de tre nogenlunde enige, de regnede med 1 td. til 14–16.000 kvadratalen. Det tilsvarende areal for 1 td. byg-udsæd anslog Olufsen til 12.000 kv.alen, Høegh til kun 10–11.000, men han indrømmede, at dette afveg fra almindelig brug, og Lemvigh, der var direkte interesseret i at opgive det bedst stemmende tal, anførte 13–14.000. Nævnt i samme rækkefølge anførte de tre landøkonomer for havre henholdsvis 12.000, 8.000 og 8–10.000 kvadratalen pr. td. udsæd. At tidsskriftets redaktør B. F. Rønne til Lemvighs indlæg bemærkede, at alle tre kornsorter burde sås tyndere, forrykkede jo ikke forholdet mellem de anførte talmæssige udtryk for besåningsevnen.

Udsædsproblemet spiller naturligvis en væsentlig rolle, når *foldudbytte* skal diskuteres (afsnittet s. 94–104). Det er ikke ganske klart, hvad der ligger i den afsluttende udtalelse: »Her skal det ikke blot fastslås, at forholdet mellem udbyttet af de enkelte kornsorter efter det hidtil foreliggende ikke giver grundlag for at antage, at havren har givet ringere afkastning end hartkornet (rug)«. Parentesen bekræfter vel det almindeligt antagne, at byg i hvert fald gav større høstudbytte end havre og rug. Men skal der sættes lighedstegn mellem de to sidstnævnte kornsorters »afkastning«, kan det kun ske, hvis Gissel tilslutter sig den opfattelse, at der gik en udsæd på ca. 2 tdr. havre til samme areal som til 1 td. rug (jfr. ovenfor). Vi har da et dobbeltregnestykke, der kan se ud som følger:

1 td. rug i udsæd giver i høstudbytte 3 tdr. = 1 td. til udsæd, 2 tdr. til forbrug.

2 tdr. havre i udsæd giver i høstudbytte 6 tdr. = 2 tdr. til udsæd, 4 tdr. til forbrug.

I afhandlingens danske resumé beklager forf. s. 303, at han ikke har kunnet levere væsentlige indlæg i debatten om høstudbyttets størrelse og betydning. Men det er, som om han heller ikke for alvor har forsøgt.

Det skuffer næppe blot anmelderen, når dr. Gissel s. 94 skriver om høst-udbyttet: »Det er almindelig antaget, at dette i fællesskabets tid har svinget omkring 3 fold«, ledsaget af henvisning til Sv. Aakjærs afhandling om korntiende og kornareal i det 14. århundrede (*Hist. Tidsskr.* 11. r. II, 1949) og C. Christensen (Hørsholm): *Agrarhistoriske Studier I* fra 1886! Bedre er det ikke, når der s. 104 tales om »den normalhøst på 3 fold, der må anses for bedst hjemlet for Danmarks vedkommende«, med henvisning til B. H. Slicher van Bath: *Yield ratios, 810-1820 (A. A. G. Bijdragen* 10, 1963). Den udmærkede hollandske agrarhistoriker har lige så lidt som Svend Gissel bemærket en ganske vist ret stilfærdig debat i *Fortid og Nutid* 1938-39; V. Falbe-Hansens foldangivelser i *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I* (1888) findes heller ikke omtalt, og bogen er ikke i litteraturlisten. Allerede F. H. regnede dog for slutningen af fællesskabstiden med et foldudbytte på ca. 4, og jeg gjorde i 1938 opmærksom på, at en landinspektør o. 1770 anførte 5 fold rug, 6 fold byg og 4 fold havre som normalt for en sjællandsk bondegård (*Den danske Bonde 1788-1938*, s. 27). Ud fra datidige og nyere studier er jeg tilbøjelig til at fastholde min opfattelse fra 1939: at foldudbyttet sidst i det 18. årh. i hvert fald ikke var væsentligt lavere end $4\frac{1}{2}$ (*Fortid og Nutid* XIII, s. 31).

Det er muligt, at foldudbyttet steg en del i fællesskabstiden, men iøvrigt er Gissel s. 99 inde på en beregning, der giver formodning om 6 fold byg i det 16. årh.; han tør dog ikke bygge på bøndernes ret grove vurdering af deres jord til brug ved tiendeansættelsen. G. har formentlig ret i, at der ikke fra danske bøndergårde foreligger konkrete tal til belysning af høstudbytte i det 16. årh. (s. 102), kun fra enkelte ladegårde. Det samme gælder for perioden ca. 1610-60, hvor Gunnar Olsens indgående studier over kornavlens på kronens ladegårde (*Hist. Tidsskr.* 10 r. VI, s. 428-51) ikke mindst har sin betydning ved hans påvisning af fejlkilder, der må føre til antagelse af større udsæd og mindre høstudbytte, m. a. o. ringere foldudbytte end det faktiske. Gissel priser med rette G.O.s sagkundskab og skepsis overfor materialet og fremdrager Hans H. Fussings oplysning om foldudbyttet (anslået) på 9 langelandske bøndergårde (*Herremand og fæstebonde*, 1942, s. 103), hvor det gennemsnitlige udbytte 1646 skulle ligge over 3 fold, betydeligt højere end høstresultaterne fra sjællandske ladegårde. Der er noget forstemmende i, at *opmålingsresultater* p. gr. a. fejlkilder må kasseres til fordel for *skøn*, men således forholder det sig utvivlsomt til langt op i det 18. årh., og det var ønskeligt, om Gissel med dette som udgangspunkt havde foretaget egne undersøgelser i en lidt senere periode end mageskifternes og derved fået bøndergårde på Sjælland ind i billedet.

Der findes i nord- og østsjællandske herreder skifteprotokoller fra tiden efter 1630, og en del skifter *kan* anvendes til bestemmelse af det omtrentlige foldudbytte. Der er 3 metoder, ikke lige gode.

1. Helt ligetil er det, når der ved skifteforretninger helst kort før høst anslås et foldudbytte, i reglen med angivelse af udsæd og formodet høst-udbytte (hartkorn i pund, havre i tdr., boghvede i skpr.).

2. Den anden metode er mere kompliceret og lidt usikker: Man kan ved skifter i sept.-novbr. sammenregne, hvad der skønsmæssigt fandtes af korn i ladegulve og stakke og hertil lægge tiende, landgilde og (ny) udsæd, når disse poster er anført for sig; endvidere må der skønnes over nogle ugers kornforbrug. Det er et særligt usikkerhedsmoment, at der ikke kan regnes med lige stor udsæd hvert år.

3. Endelig kan man i visse tilfælde slutte nogenlunde sikkert ud fra en sammenligning mellem prisansættelsen for sæd og for høstudbytte; det gælder navnlig rug-, til dels også bygkvanta. – I skifteprotokollen for Ølstykke herred kan man finde *rug* takseret til henholdsvis 3 og $3\frac{1}{2}$ fold, desuden beregnet til godt 3 og godt 4 fold, samt *byg* takseret til dels 4, dels 5 fold. – Sandsynligheden taler for, at det er ret lave ansættelser, men hvor man undtagelsesvis kan følge fremgangsmåden i detaljer, vokser tiltroen til, at vurderingen svarede ganske godt til det forventede udbytte af den forestående høst.

Den 1. august 1644 bedømte 4 vurderingsmænd ager for ager byg-høsten på afdøde Jens Rasmussens gård i Harrestrup, Herstedøster sogn. 1 ager (agerlod) blev vurderet til $2\frac{1}{2}$ fold, 1 til $3\frac{1}{2}$, 2 agre til $4\frac{4}{5}$ fold, 1 til $5\frac{1}{4}$, 1 lille toft til $5\frac{3}{6}$, 1 ager og 1 toft blev takseret til 7 fold og en større ager til 9 fold. Gennemsnittet bliver ca. 5,8 fold, idet man vurderede i skæpper ager for ager: ialt 73 skpr. udsæd og ca. 425 skpr. høstet. 18 skpr. udsæd var vurderet til 7 og 14 til 9 fold, altså næsten 44% anslået til 7–9 fold byg. Det kan have været overvejende god jord og et godt høstår, men også andetsteds findes så mange udsagn om 4 fold og derover, endog for rug, at det er rimeligt at regne med et høstudbytte på op imod det dobbelte af Gunnar Olsens tal for ladegårdsavlens. Sjællandsk bondejord kunne utvivlsomt i normale år give en høst, der forslog til dækning af tiende, landgilde, skat, folkeløn, fødekorn, udsæd m.m.

Udsædens og landgildens forhold til høstudbyttet er kun et af de 8 vigtige spørgsmål, Svend Gissel har villet besvare. Længst er han nået med sin udførlige redegørelse for herlighedsydelse og i forsøget på at se et logisk forhold mellem landgilden (på mageskifternes tid) og de middelalderlige jordværdier. Ingen forsker vil vel med sikkerhed kunne påvise, hvilke »svingninger« (forandringer) i det dyrkede areal, der fandt sted mellem årene 1300 og 1700 med konsekvenser for landgilden (anmelderens opfattelse er, at spørgsmålet tabte i betydning i dette tidsrum, navnlig som følge af hoveriets voksende omfang). Det er et godt udtryk for dr. Gissels samvittighedsfulde forskning, når han i sin indledning omformer de helt præcise spørgsmål om den relevante landgilde og udsæd

til sætningen: »Er der med alle tænkelige forklaringer og bortforklaringer mulighed for at fastslå et eller flere bestemte forhold mellem udsæd og landgilde?« Som forsker har Gissel sin styrke i omfattende detailundersøgelser til belysning af senmiddelalderens og det 16. århundredes landbohistorie, og her har han nået resultater, der vil blive stående eller give anledning til ny, frugtbar diskussion. Når han behandler emner, der rækker ud over mageskifternes tidsalder, er hans iagttagelser naturligt nok mere tilfældige, og det samme gælder hans kritisk refererende behandling af andres udsagn om problemer, som kun kan besvares efter dybtgående studier i det 17. og 18. århundredes vældige, men uensartede kildemateriale. Disputatsens bilag 4, »Sammenligning af udsædsangivelser/arealangivelser fra tiden ca. 1560–1690« vidner om den flittige og kyndige forskers gode vilje til at inddrage matriklerne i undersøgelserne. Han er sikkert også klar over, at han må bag om disse kilder og navnlig søge til markbøgerne fra 1680ernes begyndelse. Men samtidig må hans stærkt engagerede forhold til ødegårdsproblemer kunne virke inspirerende også på områder, hvor han nu har placeret sig som den førende forsker.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

KNUD VOSS: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701–1754. København, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1971. 494 s. 393 ill. 324,75 kr.

Knud Voss erhvervede i 1966 den filosofiske doktorgrad paa en afhandling om enevældens bygningsadministration, et arbejde, der ikke alene er et stykke solidt administrationshistorie men tillige et uundværligt redskab for den, der vil beskæftige sig med byggeri og arkitektur i den næsten 200 aarige periode mellem enevældens etablering og indførelsen af den frie forfatning.¹ Med den foreliggende bog udmønter Knud Voss sin administrationshistoriske viden – parret med den kunsthistoriske baggrund – i skildringen af en enkelt kunstner, arkitekten Nicolai Eigtved. Vi følger Eigtved fra 1720'erne, mens han som ung mand uddannes i gartnerfaget, til han 34 aar gammel udnævnes til hofbygmester for snart at blive kongens og landets foretrukne arkitekt. Igennem 19 flittige aar betroedes han alsidige opgaver lige fra interiørindretning af det nye residensslot, Christiansborg, til opførelsen af en hel bydel, Frederiksstaden. I nært samarbejde med tidens ledende statsmand, overhofmarskal A. G. Moltke, forestod Eigtved en række kongelige bygningsarbejder, samtidig med at han fungerede som arkitekt for private – blandt andet hele tre gange for Moltke. I det attende aarhundredes danske arkitekturhistorie indtager Eigtved en central

¹ Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden. Med en Redegørelse for Størstedelen af Periodens danske Raadhuse, København 1966.